

### Medzery, ruptúry, trhliny, hiáty – diskontinuita a ideál celistvosti v slovenskej literatúre na konci 19. storočia

MARCELA MIKULOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

MIKULOVÁ, M.: Gaps, breaks, disruptions, hiatuses – discontinuity and the ideal of wholeness in Slovak literature at the end of the 19<sup>th</sup> century  
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 59, 2012, No 5, p. 369 – 380.

The „Realistic“ as well as Modern authors modified Slovak literature at the end of the 19<sup>th</sup> century in different ways of representation. The study attempts to identify relevant features which show the authors' retrograde motion expanding on the well-established national values and on the other hand the progressive literary motion heading towards the territory of universal European values. M. Kukučín as the first of Slovak artists identified the central problem of the arts explicitly – the frequent incompatibility of an idea and its artistic form. He mentions a gap, an abyss which is impossible for an author to overcome. The study finds the Modern authors among those who admit the abyss, moreover it becomes their creative base. The older generation under the influence of the complete national literary system concept tried to fill the gaps, especially those related to literary genres. Hviezdoslav, Vajanský as well as Vansová in pursuit of establishing their own literary systems have no interest in leaving free spaces for the readers to fill. The young generation of writers abandoned the ambition of the wholeness in the name of establishing the author's subject. The context of Kukučín's big unfinished novel projects, which present him as a complicated melancholic person – as opposed to what the tradition says, makes us realize that unwillingness to include these extensive prose fragments in Slovak literary historical continuity create an unfilled gap in Slovak literature of the 19<sup>th</sup> century.

**Key words:** Martin Kukučín, gap, literary system, tradition, Modern literature

Realizmus sa podľa doterajších dejín literatúry na Slovensku presadil okolo roku 1880. Určiť jeho ústup z dominantnej pozície (ak sa v takom zmysle o realizme v slovenskej literatúre vôbec dá hovoriť) v prospech modernistických tendencií, je už oveľa ťažšie – a rovnako neisté ako presné vymedzenie jeho nástupu. Neľahké je i vytýčiť základné parametre vzájomnej odlišnosti realistických autorov, pretože sa vlastne všetci riadili „autocenzúrou“ s ohľadom na silný atak maďarizácie – príliš realistický obraz domácich pomerov mohol zrejme podľa nich vzbudiť znechutenie aj u neveľkej skupiny národov-

cov, ktorí ešte čítali po slovensky. V tomto období sa, samozrejme i pod vplyvom zahraničnej literatúry, aj slovenskí spisovatelia konfrontujú s novým čítaním v textoch moderných autorov. Staršia generácia sa však rozhodla prikloniť k národnoobrodeneckej línii idealizujúceho písania, prehliadajúc málo „reprezentatívne“ dielka mladých spisovateľov. V tejto situácii teda vedľa seba koexistovali „realistickí“ i moderní autori, ktorí reprezentovali dobovú literatúru odlišne poňatými spôsobmi reprezentácie.

Vynára sa teda otázka identifikácie znakov, ktoré by mohli relevantnejšie určiť, či existuje istý retrográdny pohyb u autorov, snažiacich sa nadviazať na overené národné kultúrne hodnoty, a kde už zaznamenávame progresívny pohyb, nasmerovanie našej literatúry do teritória univerzálnych európskych hodnôt. Za východisko úvah nad týmto problémom by sme si mohli zvoliť postreh Oskára Čepana, ktorý možno dodnes z hľadiska hľadania kritérií modernej slovenskej literatúry považovať za zásadný.

V päťdesiatych rokoch pri skúmaní diela Martina Kukučína Čepan objavil v časopise *Střední škola* z roku 1923 anketu o reči a štýle, do ktorej odpoveďou prispel aj Kukučín. Okrem svojej zásady písať jednoducho a zrozumiteľne tu upozorňuje na úskalía spisovateľskej práce, ktoré vidí v nedopovedanom, vo vákuu, v priepasti medzi výrazom a myšlienkou: „Neraz cítime, čítajúc to, čo sme napísali, že myšlienku sme nevystihli, nezachytili, medzi ňou a písaným slovom ostáva istý priestor, istá priepasť, ktorú sme nemohli preskočiť.“<sup>1</sup> Toto Kukučínovo konštatovanie v hutnej skratke vystihuje to, čo by sme si mohli pracovne stanoviť ako medzník medzi autormi zaradovanými do toho istého štýlového obdobia – autormi, ktorí túto „priepasť“ medzi myšlienkou a písaným slovom nielenže priznávajú, ale je ich tvorivým východiskom, často i dôvodom, prečo začali písať, a autormi, pre ktorých sú takéto nevyplnené priestory možnou pascou čitateľského voluntarizmu.

Toto zdanlivo jednoduché východisko vôbec nie je nevinné – spúšťa celú lavínu problémov (a zďaleka nie iba autorsko-subjektívnych), ktoré by mohli mať dosť razantný dosah na subtilnejšie diferencovanie uvažovania o literatúre poslednej tretiny 19. storočia. Je to doba, keď boli spisovatelia postavení pred národno-záchovnú úlohu, vynútenú politickými okolnosťami a s „ušľachtilými“ úmyslami sa deformoval prirodzený literárny proces. Najvýraznejším reprezentantom takéhoto prístupu bol S. H. Vajanský, ktorý bol zároveň ideológom, novinárom i ambicióznym spisovateľom. Jeho odhodlanie ujať sa „vedenia“ národa na duchovnom poli v ňom zobudilo pocit stvoriteľa národnej kultúry, a preto niekedy aj sám uveril chiméram, ktoré s úprimným zanietením projektoval. Uveril dokonca aj tomu, že to, čo píše, je realistické; tento smer ovládal literatúru v európskych krajinách, čo Vajanský sledoval a v modifikovanej forme mienil adaptovať na Slovensko.

Pokúšať sa hľadať kritériá formovania modernej slovenskej literatúry je vzhľadom na archeológiu problému a dobové interpretačné navrstveniny dosť komplikované a pri tejto príležitosti moje úvahy nemôžu presiahnuť rovinu náčrtu problematiky.

Slovenská literatúra, ktorá ako pars pro toto reprezentovala národ bez štátnych hraníc, mala svoje pochopiteľné imanentné nároky na *úplnosť* v zmysle komplexnosti a vý-

<sup>1</sup> *Střední škola*. Pedagog. XXX, seš. 11. Citované podľa ČEPAN, O.: Kukučín a tradície poromantickej prózy. In: *Martin Kukučín v kritike a spomienkach*. Zostavili A. Matuška, M. Prídavková, M. Tomčík. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 97.

razovej celistvosti – tak, ako to bolo v okolitých kultúrach. V tejto súvislosti by sme mohli použiť termín H. Whita „figuratívna kauzalita“<sup>2</sup> – označuje chápanie dejín literatúry ako napĺňanie určitých zobrazovacích a estetických foriem, ako „prefiguráciu“. Túto apriórnu predstavu sa snažili spisovatelia naplniť vo väčšine prípadov na povrchovej, syntagmatickej úrovni, teda na úrovni žánrového rozvrstvenia, veľačrát bez presvedčivej umeleckej relevancie. Akési apriórne očakávanie naplnenia tohto kultúrneho „zadania“, umocneného politickým a národnostným útlakom poznačilo autorov druhej polovice 19. storočia najmä mentálne. To sa odzrkadľovalo v spomínanej autokorekcii, autocenzúre, ktoré vytvárali selekciu v ich umeleckých zámeroch, čo viedlo k preferovaniu angažovanosti v prospech národnej práce a k potláčaniu autorského subjektu. Zaoberajúc sa 19. storočím musíme mať na mysli, že historiografia je špecifický naratív, v ktorom platia imanentné štruktúrne pravidlá – hĺbková i povrchová štruktúra spolu navzájom komunikujú a ovplyvňujú sa. Vonkajší kultúrny a politický kontext pôsobí na historickú interpretáciu, pričom hĺbkovú rovinu formujú udalosti a osobnosti, ktorých ontológia je spojená s historickým interpretačným naratívom. Toto vedomie ovplyvňuje i dnešných literárnych historikov, ovplyvňovalo však i samotných autorov – v prípade autorov konca 19. storočia súviselo bezosporu s dedičstvom nedokončeného projektu romantizmu. Autori konca storočia sledovali literárny vývin v okolitých krajinách a sami cítili istú „povinnosť ísť s dobou“ a písať takpovediac „realisticky“. Predstavy o realistickom písaní sa však navzájom odlišovali a rozptyľovali tento pojem do ťažko uchopiteľných rámcov. Skutočnosť, že nie všetci autori boli odhodlaní v písaní „ísť s módou“ ilustruje reakcia Terézie Vansovej v úvode k jej cestopisu *Pani Georgiadesová na cestách* (1896 – 1897). Sama autorka sa tu, vidiac, že rozprávačka cestopisu Johanka sa chystá bez fantázie „vylíčiť všetko, čo videla“ v Prahe, ironicky deklaruje ako „staromódna“: „...badám, že chceš byť realistickou. Dobré. Dnes už beztak celý svet kričí po realistike a veľkí i malí spisovatelia nového veku píšu teraz to, čo starí, vyjmúc blahej pamäti Shakespeara a neblahej Rabelaisa, zamlčovali. Možno Ty lepšie pochodíš s realizmom, než my sentimentalisti a idealisti.“<sup>3</sup> Tu však treba pripomenúť, že podobné autodeklarácie sú u autorov obyčajne zavádzajúce a sama Vansová využila slobodu autorky mimo centra pozornosti práve v tomto cestopise, kde už narába (i regulárne voči žánru) s realistickou metódou syntézy opisu, narácie a reflexie.

Takouto slobodou však zďaleka nedisponovali autori, ktorí na svoje plecia zobrali „stvoriteľskú úlohu“ dokázať, že slovenská literatúra má dispozície plnohodnotne sa vyrovnáť ostatným literatúram – to ich zaväzovalo i obmedzovalo.

V každom prípade i Vansová patrí k autorom, ktorí mali presnú predstavu kultúry ako *celku* a sama sa so samozrejmosťou pokúšala akýsi osobný štandardný kultúrny model naplniť – písala poéziu, črty, poviedky, divadelné hry, romány, cestopisy, memoáre, články, kritiky, kuchárske knihy, redigovala časopisy, venovala sa národopisu. Tento prístup, podobne, ako u viacerých slovenských spisovateľov prezrádza túžbu po žánrovej komplexnosti v snahe nezanechať medzery alebo prázdne množiny v našom literárnom vývoji. Takto vnímané medzery však nie sú ontologickej povahy, ako vákuum, absencia

<sup>2</sup> WHITE, Hayden: *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno : Host, 2011.

<sup>3</sup> VANSOVÁ, Terézia: *Pani Georgiadesová na cestách*. Praha : Mazáč, 1930, s. 7.

významu vo fikčnom svete literatúry, tak, ako to v citovanej výpovedi cítil Kukučín – nie; Hviezdoslav, Vajanský i napríklad Vansová zaplňajú absentujúce žánre na rovine kultúrnej syntagmy. Práve na tejto úrovni sa rozchádzajú cesty autorov, reprezentujúcich završovanie národnoobrodeneckého procesu v našej kultúre, tých, ktorí považovali za svoju povinnosť vybudovať komplexný reprezentatívny žánrovo vyčerpávajúci literárny systém, a autorov, ktorí habilitovaním autorského subjektu neváhali vzdať sa tejto ambície. Disparátnosť medzi realitou a jej obrazom Kukučín jasne vyslovil aj pri kritike Šoltésovej románu *Proti prúdu*. Šoltésová sa nechala inšpirovať Vajanského ideovým a ideologickým projektom vodcovskej úlohy inteligencie v národe, vydávajúc ho za optimálne realistické riešenie. Kukučín si uvedomil, že umelé zaplňanie medzier, hoci i ideologického razenia, predkladanie fiktívnych riešení namiesto reálneho zhodnotenia situácie je už neprimerané dobe. Jasne cítil, že sú medzery, ktoré sú nezaplniteľné, že zostanú len v autorovom vedomí ako „ontologické diery“, ako nevyplnený priestor, nezodpovedaná otázka.

Znepokojujúce čítanie Kukučina, ktoré však presakovalo skôr mimovoľne, mimo jeho najznámejších diel, dávalo tušiť odklon od programového budovania korpusu národnej literatúry. Upozornil na to viackrát spolueditor jeho *Diela* a autor monografie *Kukučínove epické istoty* (1972) Oskár Čepan. Kukučín je tu predstavovaný ako ťažko uchopiteľný a rozporuplný autor dvoch tvárí, dvoch odlišných typov textov s odlišným recepčným určením. Nebudoval svoje dielo koherentne s úmyslom zaradiť sa do radu reprezentatívnych spisovateľov svojej doby, hoci by na to mal predpoklady. Jeho rozsiahle dielo prešlo mnohými tvorivými fázami, často i poznačené jeho snahou prispôbiť si skutočnosť vlastnej „ideálnej“ predstave. Hoci sa v rukopisnom filozoficko-utopickom fragmente *Tela* sám priradzuje k „idealistickej vetve“ slovenských umelcov (v protiklade s pragmatickými materialistami), cítime, že jeho uvažovanie o svete je skôr novoromantické, než postromantické. Pociťovanie bytia ako disharmónie síce kompenzuje v mnohých novelách harmonizujúcimi závermi, jeho znepokojenie nad svetom, medziľudskými vzťahmi vyjadruje rozorvanosť moderného človeka, ako to môžeme čítať napríklad aj v metafyzických pasážach novely *Dedinský román*. V tejto metafyzike cítime hlbokú potrebu odpovedí na základné ľudské otázky, ktoré vyústili do jeho konvertovania na katolícku cirkev. Pochybnosti stáli Kukučina veľa síl, experimentovania, vnútorných zápasov, ktorých výsledkom sú jeho rozsiahle nedokončené rukopisy veľkých spoločenských románov. Neváhal zanechať prácu nad asi 350-stranovým fragmentom románu *Syn výtečníka*, keď zistil, že nenaplnia jeho umelecký zámer a príliš prezrádza jeho znechutenie a frustráciu zo slovenskej spoločnosti. I ostatné nepublikované fragmenty odhaľujú ukryvanú časť Kukučínovej osobnosti, pretože nechcel svojimi pochybnosťami liať olej do ohňa už aj tak maďarizáciou zraňovanej krajiny. Jeho sklamanie zo Slovákov bolo totiž silnejšie než zo samotnej maďarizácie – ich správanie čoraz viac považoval za charakterovú stigmú, ktorá je neospravedlniteľná. V tomto zmysle už chýbajúce, nevydané a nedotvorené Kukučínove texty predstavujú organický zásah do paradigmy jeho diela a našej literatúry vôbec, tvoria jej zamlčanú množinu, nezaplniteľnú trhlínu, ktorá vlastne spôsobila deformáciu obrazu tohto autora, adekvátne neskorigovanú dodnes. Akýmkoľvek inklináciám vlastného diela k ucelenému systému Kukučín zabráňoval už tým, že nedopovedanosťou a náznakmi vo svojich až príliš k obrazu prítomnej reality sa približu-

júcich disharmonických textov vytvoril ruptúru, ktorá sa už nedá korektne zrekonštruovať.

Medzery v Kukučínovom diele sú súčasťou jeho štruktúry, majú ontologickú povahu – vznikli z autorovej vôle a bežný čitateľ ani netuší, že v tejto množine absentujú. Inakšie fungujú nedopovedané miesta u nasledovníkov Kukučina, u autorov predsymbolickej generácie – Timravy, Jesenského, Tajovského. Tu je namieste vysvetlenie v intenciách recepčnej teórie, ktoré ráta s konotačným dotvorením medzier v zmysle aktivovania čitateľovej fantázie a predstavivosti. Jan Tlustý<sup>4</sup> upozorňuje na estetické pôsobenie medzier, ktoré prehlbujú čitateľovo vnímanie diela a poskytujú mu možnosť zažiť epistemologickú neistotu. Upozorňuje tiež na transcendentálne „neviem“, ktoré je súčasťou našej existencie. Pripomína ontologicky zameranú hermeneutiku, podľa ktorej sa pravda „děje“ práve v estetickom vnímaní (zakoušení) diela ako odkrývanie a zjavovanie dovtedy skrytých aspektov sveta. „Jde především o energetický potenciál díla navozovat ve vnímání nový postoj ke skutečnosti a odhalovat svět jako ‚smysluplný celek‘, který se domáhá rozumnění.“<sup>5</sup> Medzery v textoch spomínaných mladších autorov nás nútia reagovať, provokujú k otázkam.

Týmto smerom k modernej literatúre sa vydala aj E. M. Šoltésová, ktorá ako kritička prejavila zmysel pre nový rozmer literatúry. Vedela, že pre pochopenie a interpretáciu napríklad Timravinho diela už treba hľadať nové pomenovacie nástroje, treba akceptovať autorkinu neistotu, pochybnosti o sebe. I tu sa ukázalo, že moderný prístup kritika priniesol aj rešpektovanie autorkinho tajomstva. Šoltésová Timravinu neexplicitnosť už nechápe ako umeleckú nedokonalosť, ale ako súčasť autorkinej umeleckej paradigmy, na ktorú má právo.

Svoje tajomstvo má aj Tajovský, ktorý ho má (povedané cum grano salis) vpísané aj do svojho pseudonymu. I jeho prózy prinášajú znepokojenie, ktoré nás zasahuje i presahuje. Jeho subjekt, podobne ako u Jesenského a Timravy, prečnieva z textov do takpovediac sémantického vákua, núti nás komunikovať s nimi v tomto ťažko definovateľnom priestore, ktorého prázdnota nás zároveň provokuje zaplňať ho našou myšlienkou. Na rozdiel od predchádzajúcej postromantickej generácie autorov uzavretých literárnych systémov (Hviezdoslav a Vajanský) nastupuje mladá generácia spisovateľov bez veľkých ambícií, ktorí písali aj preto, že nerozumeli realite okolo seba, hľadali odpovede na svoje pochybnosti, ich vnútorný svet zrkadlí disharmonický životný pocit a určuje ich literárnym útvarom často tvar fragmentu, ktorý si nenárokuje na celistvosť, úplnosť. Realistické je akurát ich uvedomenie si nemožnosti vysvetľovať javy v ich komplexnosti. To sa prejavuje aj v zmene poetiky – zdôrazňovaním znakovosti textov. Prácou s obmedzeným horizontom priamo polemizujú s realistickým diskurzom, kde bol ideálom reprezentačný žáner, a nadväzujú na Kukučínov problém zaplnenia priestoru medzi myšlienkou a jej umeleckým zachytením. V tomto priestore vzniká napätie – v Tajovského prípade naratívny efekt, generovaný z rôznosti sveta príbehu a auditória. Za moderný prvok uňho

<sup>4</sup> TLUSTÝ, Jan: Teorie fikčních světů mezi sémantikou a pragmatikou. In: *Svět literatury*, roč. 21, 2011, č. 43, s. 68.

<sup>5</sup> TLUSTÝ, Jan: Teorie fikčních světů mezi sémantikou a pragmatikou. In: *Svět literatury*, roč. 21, 2011, č. 43, s. 69.

považujeme i znížení dištanciu medzi rozprávačom a hrdinom. Takpovediac „moderné písanie“ generácie, nastupujúcej v deväťdesiatych rokoch, spočívalo v odklonení sa od napodobňovania historického diskurzu. Hoci títo autori vychádzali z dobových reálií, dominantna ich textov sa presunula z opisovania vonkajších udalostí do vnútorného sveta postáv – preto sa konflikty a traumy ich hrdinov stávajú univerzálne, ahistorické. Ich texty mali zároveň funkciu označovaného (krátke žánre bez epickej perspektívy sú u nich špecifické autonómne entity s vlastnou výpovednou hodnotou a dá sa povedať, že sa správajú ako poézia). Všetky tieto znaky upozorňujú na to, že tu ide o štruktúrnú zmenu poetiky. Medzery, o ktorých sme sa už zmieňovali, sú v tejto generácii priznané, indikujú nový pocit, ktorý tvorí ontologické ťažisko týchto textov.

Kritérium medzier, ktoré nesú so sebou isté tajomstvo, môžeme použiť ako pomocné pre avizované rozlíšenie dvoch generácií autorov. Postromantická generácia preferuje svet čo možno najvyčerpávajúcejšie popísaný a cez takto štruktúrovaný text môže čitateľ vydedukovať autorský zámer pomerne jednoznačne. Tu vzniká medzi autorom a čitateľom istý konsenzus, kde o intencii textu niet pochyb, naopak, jeho jednoznačné vymedzenie (bez tajomstva) je autorovým zámerom. Teoretici v takom prípade hovoria o miere nasýtenia fikčných svetov (Doležel, Dällenbach)<sup>6</sup> – my dodajme, že i celého autorovho systému –, pričom realizmus vykazuje vysoký stupeň nasýtenia.

Asi najtypickejším a najreprezentatívnejším autorom, ktorý sa podujal zaplniť onen horror vacui na konci 19. storočia v slovenskej literatúre, je P. O. Hviezdoslav. Jeho dielo reprezentuje svojrázny systém, ktorý vykazuje všetky atribúty ucelenosti, uzavretosti v sebe, ale bez recepcnej valencie. Až do tej miery, že – ako píše editor posledného obšiahleho výberu z jeho diela, Ján Gbúr – je to kultový autor bez čitateľov.<sup>7</sup> Hviezdoslav je skutočne reprezentatívny, dôstojný a významný autor, no väčšine Slovákov stačí vedomie, že existuje. Jeho snaha o dokonalosť vlastnej predstavy exkluzívneho komplexného celku šla až tak ďaleko, že vlastnou tvorbou obsiahol úctyhodnú množinu žánrov (reflexívne, príležitostné básne, lyrické piesne, sonety, prírodná lyrika, elégie, žalmy, ódy, hymny, poémy, dumy, balady, povesti, legendy, biblické poémy, spoločenské eposy, drámy a iné) a možné medzery v tomto vlastnom systéme dopĺňal, kde bolo treba, svojimi prekladmi. Vysoký štýl, vysoká lexika, vysoké žánre, to všetko kládlo maximálne nároky na recipientov – každý čitateľ si v konfrontácii s jeho dielom uvedomuje svoju nedokonalosť. Nedokonalosť – ale okolností, v ktorých sa básnik ocitol, si uvedomuje aj on sám: „Však žiť treba; ha, starosť nestydatá / ty zbavuješ ma ducha povzletu; / čo k hviezdám chce, ty stiahla si do blata, / zakliala citov reč v zlú klebetu...“<sup>8</sup>

Hviezdoslavov špecifický a ťažko definovateľný poetický diskurz spolu so spomínaným žánrovým diapazónom ho priradzuje k jeho veľkému vzoru – klasicistickému poetovi Jánovi Hollému. Žánrový pôdorys Hviezdoslavovho diela už na prvý pohľad vyvoláva paralely s Hollým – neskrýva sa s ambíciami priblížiť sa k nemu a zaradiť sa do radu

<sup>6</sup> V celej štúdii pracujeme s pojmom realizmus ako so svojho druhu fikčným textom.

<sup>7</sup> GBÚR, Ján: Hviezdoslav – kultová osobnosť slovenskej poézie. In: HVIEZDOSLAV, P. O.: *Básnické dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2006, s. 626 – 638.

<sup>8</sup> HVIEZDOSLAV, P. O.: Na postati. In: HVIEZDOSLAV, P. O.: *Básnické dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2006, s. 23.

klasických veľikánov. Kým Hollý čerpá inšpiráciu priamo z antickej poézie, Hviezdoslav chce svojou tvorbou preklenúť hneď viacero epoch a vyplniť nezaplnené miesta od klasicizmu až po modernu. Energiu pre svoj stvoriteľský čin čerpal z rôznych zdrojov (V. Hugo, S. Petőfi, J. Arany, M. Vörösmarty). Títo autori mali vplyv aj na heterogénne štylizácie nášho básnika: formálne žánrové znaky klasicizmu sa uňho snúbia s výrazným individualizmom, či s univerzalizmom „večných“ hodnôt. Hviezdoslavova trvalá inklinácia k vesmíru, k hviezdám, letu orlov, k vrcholom a končiarom, viac než parnasizmus evokuje titanizmus. Boj osamelého básnika so živlami, nepriateľskými silami je uzemňovaný všednosťou: „*Ach, nádenníctvo. Preniká ma mráz, jemu venovať denný, nočný čas!*“ Najlepšie sa preto cíti v „*chráme poézie*“, kde sa konfrontuje s Aristofanom, Molièrom, Shakespeareom „*čo spoluspevák – to mne dost! Ó dost!*“<sup>9</sup> V intenciách titanizmu je i túžba po veľkom čine, ktorý sa mu podarilo realizovať vybudovaním svojho mohutného poetického korpusu, ale aj boj za oslobodenie svojej vlasti spod jarma nepriateľa (maďarizácie), pričom, paradoxne, k vlastenectvu ho inšpirovali práve maďarskí básnici. Petőfi ho dokonca „povzbudil“ v písaní o svojich sklamaníach z ľudu, ktorý ho, ako sa opakovanne vo svojich básňach sťažuje, nechápe. F. Miko vidí v Hviezdoslavovi zavŕšiteľa nerealizovaných úloh romantizmu: „Hviezdoslavovi okrem habilitácie konkrétnej ľudskej subjektivity – pripadla aj táto oneskorená národnoromantická úloha – epika ľudového sveta.“<sup>10</sup>

Dá sa však polemizovať s Mikovým označením Hviezdoslavových eposov ako sociálnych i s tvrdením, že tieto eposy sú napísané jednoduchšie než Sládkovičov *Detvan*. Prometeovská bola i básnikova rozorvanosť – jeho utrpenie, ktoré podstupuje pre tých, ktorí si to nezaslúžia; jeho polohy zúfalstva, bezmocnosti pramena z vysokých túžob a ideálov i z poznania nedokonalosti sveta. Hviezdoslavova predstava seba ako stvoriteľa univerzálneho a vyčerpávajúceho poetického kánonu i ako trpiteľa za chyby „nehodných“ tvoria topoi titanizmu a spájajú jeho poéziu s kategóriou vznešena. „Konfrontace s nezmernosťou kosmu či prírody znamenala stejně jako například klasicistní abstrakce od místa a času utvrzení (morální a intelektuální) autonomie“, píše Vladimír Svatoň.<sup>11</sup> Detaily reality, ktoré u Hviezdoslava, samozrejme, nájdeme, sú – pokiaľ nejde o bukolické opisy prírody – vždy opakom ideálu, sú dôvodom na „žalmy a stesky“. Hviezdoslav bol básnikom bez tajomstva, mal všetko pomenované, vyslovené; jeho uzatvorený konštrukt bez akýchkoľvek prienikov a škár, ktoré niekedy zaplňal i čírym verbalizmom, nemal pokračovateľov, neprovokoval k žiadnym epigónskym činom – inšpiráciou a nedostižným vzorom bol do istej miery až pre symbolistov.

Hollého, Hviezdoslava i Vajanského spája takpovediac azyl jazyka; u Hollého to bol mladý jazyk bernolákovčina a časomiera, ktoré vytvárali výlučné exkluzívne poetické spojenie, nemysliteľné v hovorovej reči. Hviezdoslavov originálny jazykový systém, vybudovaný na inšpirácii Tranovského kancionálom a religióznym biblickým výrazom, ktorým bol od detstva obklopený ako zemiansky syn, je v spojení s jambickým veršom výsostným znakom poézie, idúcim proti prirodzenosti hovorenej reči. Paradoxom je, že i moderný Vajanského jazyk je jeho umelým výtvorom, budovaným na konštrukcii z kal-

<sup>9</sup> HVIEZDOSLAV, P. O.: *Básnické dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2006, s. 28.

<sup>10</sup> MIKO, František: *Hodnoty a literárny proces*. Bratislava : Tatran, 1982, s. 245.

<sup>11</sup> SVATOŇ, Vladimír: *Román v souvislostech času*. Praha : Malvern, 2009, s. 230.

kov cudzích jazykov, a preto zostal tiež uväznený do rámcov jeho beletrie. Všetky tri jazykové varianty slovenčiny mali kumulované funkcie – mali byť zdrojom sebavedomia národa i bariérou voči prenikaniu maďarčiny do slovenskej kultúry.

Kým Vansovej predstava celku bola redukovaná skôr na vyplňanie medzier v poklesnutých literárnych žánroch, ktoré mohli nahrádzať cudzojazyčné ženské čítanie a svojim dielom vlastne tiež dopĺňala medzery vo vajanskovskej predstave národnej kultúry, Vajanský sa snažil akcelerovať náš literárny vývin a bez okolkov sa vybral vyplňať medzery na poli najrozsiahlejšieho a vysoko ceneného epického žánru – románu. Hoci dobová kritika v jeho románoch nachádzala aj moderné prvky, nesúviseli s Vajanského prirodzeným videním a čítaním sveta, ale boli prezentáciou vonkajších formálnych znakov jeho ponímania modernosti – mentálne bol však voči modernizmu nedôverčivý, podozrievavý, možno i pre jeho významovú viacznačnosť, nedopovedanosť. Aj to bol jeden z dôvodov, prečo neakceptoval napríklad Timravu alebo Tajovského. Spomínaná vedomá akcelerácia a Vajanského nedočkavosť mať aspoň v literatúre všetko tak, ako „treba“, jeho textom umelecky neprospeľa. Namiesto toho, aby veci literatúry ponechal svojmu prirodzenému vývinu, i on sa rozhodol exponovať ako tvorca, architekt kultúry, ktorá v jeho prípade, podobne, ako u Hviezdoslava, tiež vykazovala znaky uceleného systému. Rozhodol sa dobudovať všetko, čo by habilitovalo slovenskú kultúru ako autonómnu, preto nezanechal nič, čo považoval za dôležité, nedopovedané; vždy sa snažil čitateľa podriaďiť svojim zámerom. Zapĺňanie románových priestorov divokými kombináciami, spájajúcimi rôznorodé prvky nazval Oskár Čepan priliehavo „kreatívnym voluntarizmom“.<sup>12</sup> To, čo mohlo navonok vyvolávať pozitívne konotácie z tejto zdanlivej národnej filantropie, sa však stretalo i s kritickými reakciami. Jeho romány, ktoré sa priam núkali pre napodobňovanie, si svojich epigónov našli. Vajanského románové písanie pripomína, až na jeho rozličné poetizmy, štruktúru historického diskurzu, a keďže má záujem byť „realistické“, pracuje s historickou tropológiou, snažiac sa byť protikladom k jednoduchej fikcii. Je viazané na konkrétne obdobie, miesto, krajinu, politickú situáciu, má ambíciu podávať výsek istého historického obdobia. Vajanský takúto naratívnu štruktúru pretvára paradoxne na „utopický“ model, ktorý by mal reprezentovať jeho predstavu formovania moderného slovenského národa i konfigurácie spoločensko-politických vzťahov. Pre Šoltésovú, ktorá uvedomele prijala Vajanského výzvu, sa však tento mylný krok stal zásadným pre jej ďalšiu tvorbu. Po drsných kritikách jej románu *Proti prúdu* od T. Milkina a M. Kukučina sa vydala celkom inou, produktívnejšou cestou – realizovala sa ako výrazná kritička i autorka memoárov a dokumentov.

Editorka posledného výberu z Vajanského diela Ivana Taranenková v úvahe *Fenoméni Vajanský* konštatuje: „Na prvý pohľad pôsobí zarážajúco, že slovenská literatúra disponujúca talentovanejšími a napokon z hľadiska vývinu, trvacejšími autormi, pociťovala potrebu v každom desaťročí 20. storočia vracat' sa k autorovi, ktorého dielo môže síce zapôsobiť svojím širokým rozsahom, no o kvalitách ktorého vznikali pochybnosti už počas jeho života.“<sup>13</sup> Vajanského situácia v našej kultúre vôbec nebola jednoduchá. Ako

<sup>12</sup> ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava : Tatran, 1984, s. 47.

<sup>13</sup> TARANENKOVÁ, Ivana: Fenomén Vajanský. In: VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Koreň a výhonky. Články*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2008, s. 554.

syn významného predstaviteľa romantického hnutia Jozefa Miloslava Hurbana celkom logicky trval na kontinuite tradície a hoci ho mentálne a rodinné väzby ťahali viac späť, sám navonok prejavoval vôľu „ísť s dobou“, v čom mal naňho najväčší vplyv Jaroslav Vlček a myšlienka pragmatického realizmu s pozitivistickými axiómami. „Na realizmus sťažovať sa je nemiestne: on je prirodzeným následkom demokratizácie umenia“, píše Vajanský v *Národných novinách*.<sup>14</sup> To, že jeho vzťah k realizmu bol len deklaratívny, najpregnantnejšie formuloval František Votruba: „Džentrické maniere, talmihrdinstvá, súbojové, aristokratické alúry statkárov, geniálne sarkazmy ľudí mravne nepričetných a figúry umele do slovenského života prenesené s úmyslom stavať ich konvenčné, prežité formy za vzor a zákonník spoločenských vzťahov a predstavovať ich nasilu ako potrebnú zložku dnešného života – to netvorí slovenskú novelu, slovenský román. To nie je odraz súčasného života. (...) Na odraz je dielo príliš neživotné, temer nič podstatného nemá so svojou predlohou spoločné, na ideál je chudobné, nežiaduce a vnútorne samo v sebe zvrátené a nelogické“, konštatuje kritik v *Prúdoch* v roku 1910.<sup>15</sup>

S takýmto prísnyms odsúdením bol však Votruba osamotený, pretože u väčšiny ostatných hodnotiteľov jeho diela nad nedostatkami prevládalo akceptovanie Vajanského kultúrnych (a teda aj publicisticko-kritických a umeleckých) aktivít ako celku. Okrem názoru mladej generácie hlasistov prevládal na Slovensku konsenzus, že nedostatky jednotlivostí vyváži autorita celého korpusu jeho diela, ktorý sa považoval za závažný národnoreprezentatívny čin. Vajanského budovanie svojho kultúrneho modelu síce bolo zámerné, ale nedialo sa lineárne. V osemdesiatych rokoch bolo poznačené ruptúrou, autorskou krízou, ktorá vznikla pri práci nad románom *Na rozhraní*. Bol v ňom však príliš kritický voči slovenskej spoločnosti a viac prezrádzal o sebe, než kedykoľvek predtým, a tak dal jeho vydanie už v tlači zastaviť. Táto kríza však nebola produktívnym organickým javom v jeho vlastnom umeleckom vývine ako u Kukučina; Vajanský ju vyhodnotil ako slepú uličku a radšej nadviazal na svoje osvedčené predchádzajúce postupy. Až románom *Koreň a výhonky* (1895) sa mu podarilo zavŕšiť svoju celostnú umeleckú sústavu – a to práve tým, že zahrnul, i keď asi nerád, do tohto, podľa neho reprezentačného, dvojzväzkového diela aj ľudovú vrstvu, ktorá bola na okraji jeho pozornosti (ľudovú tematiku má len v poviedkach zo zbierky *Obrázky z ľudu*). Vajanský pochopil, že bez tejto society by jeho model literatúry nebol uzavretý, komplexný. Román *Kotlín*, ktorý napísal už na začiatku 20. storočia, bol „umelecky nevyváženým dielom, pričom jeho politická (pamfletická) a pateticko-sentimentálna dikcia ho predurčili na dielo časové“<sup>16</sup> a už do spomínaného uzavretého systému nepatrí. Svojou výraznou autoreferenčnosťou nezapadal do množiny predchádzajúcich románov.

Kým jedni spisovatelia vyplňali medzery na syntagmatickom, „objektívnom“ dejin-  
nom pláne literatúry a mladší na paradigmatickom, vnútorno-biografickom, subjektívnom  
pláne, František Votruba bol práve ten článok, ktorý preklenoval prieluky, ba až priepasti  
medzi oboma generáciami. Bol významným medzigeneračným mediátorom, ktorý sa už

<sup>14</sup> *Národné noviny*, 22, 1891, č. 6, s. 4.

<sup>15</sup> Cit. podľa VOTRUBA, František: *Vybrané spisy I*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954, s. 142.

<sup>16</sup> KRŠÁKOVÁ, Dana: S túžbou po ideáli (Svetozár Hurban Vajanský: *Kotlín*). In: *Slovenská literatúra*, roč. 52, 2005, č. 1, s. 22.

netajil preferovaním aj mimoliterárnych potrieb a mieni „v širšej verejnosti budiť záujem a porozumenie pre novú slovenskú poéziu, obviňovanú z nebezpečného novátorstva, nevážnosti, pesimizmu, nezrozumiteľnosti a cudzoty“.<sup>17</sup> Votruba tvoril most medzi umeleckými snahami mladej literárnej generácie a čitateľmi, nepripravenými na recepciu ich diel. Stal sa vykladačom diel Tajovského, Jesenského i Timravy, ktorí práve pre svoje subjektívno-autobiografické písanie potrebovali sprostredkovateľa i pre svojich starších kolegov. Mal ako jeden z mála schopnosť identifikovať, v čom je progresívnosť mladých umelcov – bola práve v onom nezaplňaní medzier, v ich neexplicitnosti, nedopovedaní a zamlčíavaní, v neokázalom (nereprezentatívnom) poňatí písania. Vajanského ideologickú koncepciu na druhej strane odmieta ako nezodpovedajúcu prítomnému stavu spoločenského vedomia. Na Votrubovej kritike Vajanského najpregnantnejšie vidno, že medzery, ktoré sa snažil neorganicky vyplňať, spôsobovali nie akceleráciu, o ktorú Vajanskému šlo, ale retardáciu, spomalenie vývinu domácej literatúry. Potvrdilo sa tak, že ani vývinové hiáty netreba nasilu zaplňať. Treba však povedať, že Votrubovo mediátorstvo sa veľakrát ukázalo aj ako účelové a to, čo malo vyplniť prázdny priestor alebo nedorozumenie vo vnímaní a porozumení, sa viackrát ukázalo ako konfrontačné. Tým, že napríklad v neskoršom období svojho kritického pôsobenia Vajanského dielo úplne odmietal, sám vytváral priamo ruptúru vo vývine slovenskej literatúry. Tak či onak, Vajanského v očiach mladšej generácie diskvalifikovalo práve násilné vyplňanie „bielych miest“ – ukázalo sa, že „evolúcia“ sa ani v literatúre nedá urýchliť, umelo navodiť a že sa v konečnom dôsledku historicky vypomstí.

Pri našom náčrte literárnej situácie na konci 19. storočia sa vráťme ešte raz k H. Whiteovi a k jeho štruktúrovanému výkladu dejín, vychádzajúcemu zo súvislostí historického myslenia, lingvistických a poetických modov – najmä k jeho východiskovému cyklickému systému.<sup>18</sup> Je to vlastne filozofický model, vychádzajúci zo základných trópov a vyjadruje spôsoby reprezentácie reality prostredníctvom jednotlivých rétorických figur – *metafory*, *metonymie*, *synekdochy* a *ironie*. Tieto tropologické mody sú vlastne paradigmy myšlienkových operácií, ktoré sú obsiahnuté priamo v jazyku (a to platí pre históriu i literatúru), a preto sú odlišné u jednotlivých autorov. Ako spôsob uchopenia povedzme témy „ľud“, by sa tieto mody dali sledovať v druhej polovici 19. storočia napríklad na spôsobe zobrazovania ľudu u slovenských „realistických“ autorov. Vzťah rétorických figur, naratívnych stratégií a mimetického zobrazenia literárneho a historického diskurzu sa odzrkadľuje napríklad

1. v *metaforizácii* ľudu u romantickej generácie, v adorovaní ich inakosti, autochtónnosti...,

2. v *metonymizácii* ľudu u Hviezdoslava, v jeho nespokojnosti s ľudom, v jeho kritickosti.

Hlásí sa k ľudu, vyrovnáva sa s ním, ľud je objektom jeho tvorby, ale má voči nemu i množstvo výhrad,

3. v *synekdochizácii* ľudu u Vajanského. Vajanský „problém“ ľudu odbavuje zástupne, má na túto tému niekoľko poviedok, ale nie je to jeho téma. Ľud je pre Vajanského necivilizovaná a neperspektívna masa v porovnaní s inteligenciou a zemianstvom,

<sup>17</sup> VOTRUBA, František: *Literárne štúdie II*. Bratislava : SVKL, 1950, s. 145.

<sup>18</sup> White, c. d.

4. v *ironizácii* ľudu v tvorbe mladších autorov, najmä v diele Timravy, kde je ľud rovnocenným, ironicky i sarkasticky zobrazovaným objektom ako dedinská inteligencia.

Tento náčrt zachytáva oblúk od idealizácie ľudu cez schematizáciu až po degradáciu a ironizáciu, z čoho vyplýva, že pre zobrazenie reality nie je ani taká podstatná realita sama, ale – ako upozorňuje White – „jazykový modus“ jej reprezentácie.

Vajanským sa uzatvorila epocha autorov, neohrozene vládnuvich nad svojimi textami. Boli to autori, ktorí postupovali vo vzťahu k literatúre a skutočnosti ako historici (19. storočia), ktorí organizovali svoje písanie ako ucelený systém. Generácia, ktorá začala publikovať už popri ich monumentálnych dielach, bola pre nich svojimi ambíciami málo zaujímavá. Popri ich suverenite mladí autori vstúpili na literárne pole s nedostatočnou schopnosťou definovať svoje pocity, trápili sa s umeleckým výrazom ontologickej neistoty, márne hľadali metafyzický priestor, do ktorého by sa mohli utiekať vo svojej bezradnosti. Voči panoramatickému celku literatúry predložili útržky a fragmenty, naznačované pochybnosti. Oproti vyčerpávajúcej syntagme predložili neúplnú paradigmu, spoliehajúcu sa na to, že sa nájdu čitatelia, ktorí im i tak porozumejú.

Hviezdoslavov hermeticky uzatvorený systém síce svojim žánrovým i ideovým podložíom vychádza z Hollého klasicizmu, no dôrazom na estetickú dominantu presahuje až do slovenskej moderny. Ambície Vajanského byť moderným spisovateľom (hoci na to dával predpoklady jeho moderný, čitateľný jazyk) sa nerealizovali – paradoxne sa kvôli jeho ideologickej manipulácii čitateľov stal prekážkou literárnych reforiem, ktorých bol sám iniciátorom. Emancipácia povajanskovskej generácie, doteraz zaradovanej medzi realistov, po predchádzajúcich modelových reprezentáciách ukončila symbolicky prostredníctvom próz Janka Jesenského svoje literárne pôsobenie v časoch druhej svetovej vojny estetikou šoku: absurdnou tragigroteskou i surreálnymi popismi nepochopiteľného prežívania reality. Zaokrúhlenú literárnu realitu osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 19. storočia vystriedali v 20. storočí ruptúry – tento raz ale existenciálne. Predtým literatúra predbiehala v projektovaní realitu, v 20. storočí počas vojny však realita presiahla literatúru.

Štúdia je súčasťou medzinárodného kolektívneho grantového projektu *Diskurzivita literatury 19. století v česko-slovenském kontextu*. GAČR P406/12/0347. Hlavní řešitelé: Prof. PhDr. Dalibor Tureček, CSc., Prof. PhDr. Peter Zajac, DrSc.

#### LITERATÚRA

ČEPAN, Oskár: Kukučín a tradície poromantickej prózy. In: *Martin Kukučín v kritike a spomienkach*. Zostavili A. Matuška, M. Prídavková, M. Tomčík. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 95 – 129.

ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava : Tatran, 1984.

GBŮR, Ján: Hviezdoslav – kultová osobnosť slovenskej poézie. In: HVIEZDOSLAV, P. O.: *Básnické dielo*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2006, s. 626 – 638.

KRŠÁKOVÁ, Dana: S túžbou po ideáli (Svetozár Hurban Vajanský: Kotlín). In: *Slovenská literatúra*, roč. 52, 2005, č. 1, s. 14 – 24.

- MIKO, František: *Hodnoty a literárny proces*. Bratislava : Tatran, 1982.
- SEDLÁK, Imrich a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Martin – Bratislava : Matica slovenská – Národné literárne centrum, 2009.
- SVATOŇ, Vladimír: *Román v souvislostech času*. Praha: Malvern, 2009.
- TARANENKOVÁ, Ivana: Fenomén Vajanský. In: VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Koreň a výhonky. Články*. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2008, s. 562 – 584.
- TLUSTÝ, Jan: Teorie fikčních světů mezi sémantikou a pragmatikou. In: *Svět literatury*, roč. 21, 2011, č. 43, s. 66 – 69.
- VANSOVÁ, Terézia: *Pani Georgiadesová na cestách*. Praha : Mazáč, 1930.
- VOTRUBA, František: *Výbrané spisy I*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954.
- VOTRUBA, František: *Výbrané spisy II*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1950.
- WHITE, Hayden: *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno : Host 2011.

PhDr. Marcela Mikulová, CSc.  
 Ústav slovenskej literatúry SAV  
 Konventná 13  
 813 64 Bratislava  
 SR  
 e-mail: marcela.mikulova@savba.sk